

5. TOKAT SEMPOZYUMU

14-15-16 Ekim 2022

B İ L D İ R İ L E R

CİLT III

EDİTÖR
COŞKUN YILMAZ

USKUDAR
BELEDİYESİ

5. TOKAT SEMPOZYUMU

YAYIN KURULU
MEHMET ÂKİF AYDIN
COŞKUN YILMAZ
ERHAN AFYONCU
MAHMUT AK
UĞUR DEMİR

FOTOĞRAF
TOKAT VALİLİĞİ
TOKAT BELEDİYESİ
HASAN ERDEM ARŞİVİ
MÜELLİFLER

TASARIM VE UYGULAMA
BÜLENT AVNAMAK
SMEY

BASKI ve CİLT
FC REKLAM
Aydıntepe Mahallesi Coşkun Sokak No: 24
Tuzla / İstanbul

ISBN: 978-975-7328-90-2 (Tk)
978-975-7328-93-3 (3. Cilt)
İstanbul, Ekim 2023

Kitabın telif hakları Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'ne aittir, tamamı veya bir kısmı izinsiz basılamaz, çoğaltılamaz, kaynak gösterilmeden iktibas yapılamaz.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Taşlıçiftlik Yerleşkesi, 60250
MERKEZ/TOKAT
Tel: 0356 252 16 16 • Faks: 0356 252 16 25

Osmanlı Döneminde Tokat Kalesi Camii ve Vakıfları

PROF. DR. ALİ AÇIKEL
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Giriş

Kale kelimesi “kökünden koparmak, kazımak” anlamındaki Arapça kal’ kökünden türeyen kalaadan gelmektedir. Kalaa sözlükte “tırmanılması zor, çıkılamayan bir dağdan kopan büyük kaya parçası veya dağ gibi büyük bulut” demektir. Kal’a ise dağ başlarına inşa edilen muhkem yapıyı ifade etmektedir. Başka bir ifade ile stratejik bir yeri, bir geçidi korumak amacıyla inşa edilen askerî yapıya kale denilmektedir¹.

Askerî mimarî çerçevesinde değerlendirildiğinde, Türkçede bugün tahkim edilmiş hisar, sur ve tabya gibi her türlü yapıya kale denilmektedir. Kalenin hisar, sur ve tabyadan farklı özellikleri bulunmaktadır. Bunlardan hisar, bir mesken olması düşünülerek tahkim edilmiş tek bir kitle halindeki yapıyı ifade eder. Anadolu-hisarı ile Rumelihisarı buna örnek olarak verilebilir. Bir şehir veya bir kasabayı, hatta bazan bütün bir eyaleti korumak üzere bu yerin etrafını çeviren kuleli tahkimat duvarlarına sur denir. Koruma amaçlı askerî yapı ve tesislere genel olarak “tahkimat” veya “istihkâm”, ileri taşan istihkâm çıkıntılarında “tabya” adı verilir. Toprağı kazmak suretiyle acele yapılan siperlerden ibaret geçici yapılar ise “metris” olarak isimlendirilir².

1 Semavi Eyice, “Kale”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (=DİA)*, XXIV, 234. Ali Boran, *Anadolu’daki İçkale Cami ve Mescitleri*, Ankara 2001, s. 7.

2 Semavi Eyice, “Kale”, s. 234.

Kale, burç (kule), sur, hendek ve sair pek çok yapıyı içeren bir yapı topluluğudur. Genellikle kaleler yol kavşağı, ana yol, geçit yeri, dağlar arasında boğaz, denize uzanan burun, kıyıda az uzaktaki adacıklar, köprü başları gibi stratejik yerlerde inşa edilmiştir. Yer seçilirken ayrıca kolay ve az sayıda bir kuvvetle savunulabilmesi, gerektiğinde içeridekilerin dışarı çıkabilmesi, uzun süreli kuşatmalarda su ihtiyacını sağlayacak imkânlarla sahip olması, kuşatmalarda uzun süre dayanabilmesi, imkân nispetinde bir veya birkaç tarafında tabii engeller bulunması gibi şartlar göz önünde bulundurulmuştur. Kaleler bir veya iki kademe halinde (iç kale ve dış kale) inşa edilir, en fazla tehlikeye maruz kısımlarında ayrıca duvarların dışına bir de hendek kazılırdı. Duvarlar ateş prensipleri hesaplanarak aralıkları düzenlenen kulelerle takviye edilirdi³.

Kaleler, genel olarak iç kale, şehristan ve dış kale gibi bölümlerden oluşmaktadır. Bazı kalelerde dış kale bulunmamakta, sadece iç kale olarak tesis edilmektedir. İç kale (ahmedek), surlarla çevrilmiş bir kentin en yüksek yerinde hükümdarın, beyin ya da komutanın ikametini ayrılmış, şehrin en son savunma yeridir. Surlarla çevrili iç kalede yönetici sarayı, beylerin konutları, muhafız koğuşları, darphane, hapisane, ibadethane (mescit/cami), su yolu (tünel), sarnıç ve depolar gibi yapılar yer almaktadır⁴. Şehristan (şehir), kentin asıl bölümü olup mahalleleri, ticaret alanlarını, dinî, sosyal, kültürel vakıf yapılarını ve diğer kamu binalarını içermektedir. Şehrin etrafını çevreleyen dış surlarına da dış kale adı verilmektedir⁵.

Anadolu'da geçmişten günümüze kadar gelen pek çok kale yapıları bulunmaktadır. Bu yapıların içinde ibadethane olarak kullanılan cami ve mescitler de yer almaktadır. Özellikle günümüze ulaşan kale cami ve mescitleri bazı araştırmalara konu olmuştur⁶. Günümüze dek hayatta kalamayan kale cami ve mescitleri ise araştırmacılar tarafından göz ardı edilmiştir.

Anadolu'nun kadim şehirlerinden birisi olan Tokat'ta da bir kale inşa edilmiş, içerisinde bazı yapılara ilaveten bir de mescit yer almıştır. Ancak Kale Mescidi günümüze ulaşamamıştır. Tokat Kalesi hakkında bazı incelemeler⁷ kaleme alın-

3 Semavi Eyice, "Kale", s. 234-235.

4 Ali Boran, *Anadolu'daki İçkale Cami ve Mescitleri*, s. 8; Semavi Eyice, "Kale", s. 235.

5 Ali Boran, *Anadolu'daki İçkale Cami ve Mescitleri*, s. 9.

6 Örnek olarak bk. Ali Boran, *Anadolu'daki İçkale Cami ve Mescitleri*; Ahmet Vefa Çobanoğlu, "[Erzurum] Kale Mescidi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C.24, İstanbul 2001, s. 243; Abdülhamit Tüfekçioğlu ve Ali Boran, "Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi", s. 283-289, bk. <http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/617/T%C3%BCfek%C3%A7io%C4%9Flu%26Boran.pdf?sequence=1> (26.10.2022)

7 Tokat Kalesi üzerine yapılan birkaç önemli çalışma için bk. Albert Gabriel, *Monuments Turcs D'Anatolie*, II, Paris 1934, s. 85; Nazmi

masına rağmen mescide dair müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu mescidin vakfı hakkında Ahmet Şimşirgil, Tokat üzerine hazırladığı doktora tezinde bazı bilgiler vermekle birlikte bu malumat başlangıcından günümüze mescidin bütün vakıf akarlarını kapsamamaktadır⁸. Tespitlerimize göre, Osmanlı döneminde 1655 yılında camiye çevrilen Kale Mescidi 12-20. asırlar arasında Tokat şehir merkezinde inşa edilen 17 camiden birisidir.

Bu çalışmada Osmanlı döneminde Tokat'ta mevcut olan zengin vakıf eserleri arasından Tokat Kale Camii ve vakıfları ele alınacaktır. Önce Tokat Kalesi hakkında genel bilgiler verilecek ardından kaledeki mescit/caminin tarihçesi ve vakıfları ayrıntılı bir şekilde incelenecektir. Çalışmanın kaynakları, Osmanlı'dan günümüze intikal eden arşiv malzemesi, seyahatnameler, Tokat Şer'iyeye Sicilleri ve araştırma eserlerdir. İncelemenin amacı, Kale Camii ve vakıflarını bütün yönleriyle ele alarak Tokat'ın dinî ve sosyo-kültürel tarihine katkı sağlamaktır.

1. Tokat Kalesi

Tokat Kalesi, şehrin kuzeybatısında yer alan hakim tepenin zirvesinde sarp kayalar üzerinde kesme ve moloz taşlarla iç kale olarak inşa edilmiştir. Kalenin tam olarak ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Mevcut bazı incelemelere göre, antik çağlardan kalma ya da muhtemelen MS 6. asırda Bizans döneminde bugünkü Tokat şehrinin 9 km doğusunda bulunan Komana'daki Enyo-Ma Tapınağı ayınlarından nefret ederek kaçan Hristiyanlar tarafından inşa edilmiştir⁹. Evliya Çelebi, Tokat Kalesi'ni Amelika kavminden Dok-ad adlı bir kahramanın bina ettiğini söyler¹⁰. Seyyah Saint Martin ve Tayyip Gökbilgin ise, kalenin adını MS 4. asırda İmparator Théodore'in annesi İmparatoriçe Evdokia'nın isminin bozulmuş bir telaffuzu olan Eudocia'dan aldığını ifade etmektedir¹¹. Bu bilgi dikkate alındığında, Tokat Kalesi'nin 4. asırda yapıldığı düşünülebilir.

Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959, s. 314-316; Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, s. 45-48; Adnan Gürbüz, "16-17. Yüzyıllarda Tokat Kalesi", *Tokat Sempozyumu (01-03 Kasım 2012 Tokat) Bildiriler*, Cilt 1, Ankara 2012, s. 141-150; Ahmet Önal, "Tokat'ın Zoraki Misafirleri", *Tokat Sempozyumu (01-03 Kasım 2012 Tokat) Bildiriler*, Cilt 1, Ankara 2012, s. 243-250.

8 Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, s. 116.

9 Strabon, *Coğrafya (Geographika)*, çev. Adnan Pekman, İstanbul 1969, s. 5; Albert Gabriel, *Monuments Turcs D'Anatolie*, Paris 1934, II, s. 85; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 314-316; Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, s. 45.

10 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatname*, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin, V. Kitap, İstanbul 2001, s. 31

11 Sainte Martin, *Mémoires Historiques et Géographiques Sur l'Arménie*, C. 1, Paris 1818, s. 188; Tayyip Gökbilgin, "Tokat", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (=İA)*, XII/I, s. 401-402. Burada adı geçen İmparator Théodore, 408-450 yılları arasında Doğu Roma imparatoru olan II. Theodosius, annesi ise İmparatoriçe Aelia Eudoksia (ö. 404)'dır. Bk. https://tr.wikipedia.org/wiki/II._Theodosius.

1071 Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu'nun kapılarının Türklere açılması üzerine Tokat Kalesi, 1073 yılında Danişmendli Beyliği'nin kurucusu Danişmend Ahmed Gazi tarafından fethedildi¹². 1178 yılına kadar süren Danişmendli hâkimiyeti döneminde kale askerî garnizon olarak kullanıldı. *Danişmendnâme*'ye göre, kalede 400 kadar Müslüman halk ile 500 civarında asker ikamet etmekteydi¹³. Kaynağın destan olduğu düşünüldüğünde, o devir için bu rakamın abartılı olduğu değerlendirilebilir.

Tokat Kalesi Anadolu Selçukluları (1178-1308), Eratna Devleti (1327-1381) ve Kadı Burhaneddin Devleti (1381-1398) devirlerinde de askerî garnizon olarak kullanılmaya devam etmiştir¹⁴. Bu devirlere ait kaynaklarda kalenin yapısı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Dışarıdan yapılan saldırılar sebebiyle zarar gören kalenin zaman zaman tamir edildiği düşünülebilir.

1398'de Tokat'ın Osmanlı idaresine girmesiyle, kaleye gereken önem verilmiş ve içine tımar tasarruf eden muhafızlar yerleştirilmiştir. 1455-1574 döneminde kale dizdarının emrinde yaklaşık 50 muhafız ile 1 imam ve 1 kethüda görev yapmaktadır¹⁵. 1574 sonrası dönemde de kalede muhafızlar görev yapmaya devam etmiştir¹⁶. Ayrıca 1572 yılından itibaren kapı kulları da Tokat'ta görev yapmaya başlamışlardır ki bunların sayısı 1642 yılında 289'a ulaşmıştır¹⁷. Muhtemelen bunların bir kısmı ya da tamamı kalede ikamet etmekteydiler.

1656 yılında Tokat'a gelen Evliya Çelebi, seyahatnamesinde kale hakkında önemli bilgiler vermektedir. Buna göre, kale yüksek bir tepe üzerinde kesme taş ile yapılmış olup o kadar büyük değildir. 1.060 adım uzunluğundaki surları etrafı kulelerle süslenmiş olup hendeği yoktur. Yüksek bir surdur ki samanyolu gibi semaya baş çekmiştir. Kalenin batı tarafından bir kapısı vardır. Kalenin içinde dizdar evi, kethüda, imam, müezzin ve kale mehterleri hanesi, cebehâne odaları, zahire ambarları, su sarnıçları, 362 basamak kesme taş merdivenle nehre inilen

12 Abdülkerim Özaydın, "Dânişmendliler", *DİA*, VIII, 469.

13 Necati Demir, *Danişmendname*, Niksar 1999, s. 99, 136, 221-22, 226.

14 Aziz B. Erdeşir-i Esterâbâdi, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s. 224, 239; İsmail Turan, *Türkiye Selçuklu Devleti Sonrası Osmanlı Devleti Hakimiyetine Kadar Tokat*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2022, s. 62, 95, 137-139, 144-145, 148, 150-151.

15 Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, s. 46-47; Ali Açık, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of The District (Kazâ) of Tokat (1574-1643)*, Doktora Tezi, University of Manchester, İngiltere 1999, s. 97; Adnan Gürbüz, "16-17. Yüzyıllarda Tokat Kalesi", s. 146.

16 Ali Açık, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia*, s. 188-189.

17 Ali Açık, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia*, s. 192-194.

ceylan yolu adlı bir su yolu bulunmaktadır. Kalenin batısında yer alan ve Ayar kayası denilen müstahkem çıkıntı kayalık da zaman içinde kaleye eklenmiştir. Kalede Yıldırım Han Camii mevcuttur. Şehir halkının kıymetli eşyaları kalede muhafaza edilmektedir¹⁸.

1747 tarihinde, Macaristan üzerine düzenlenen bir sefer dolayısıyla Tokat Kalesi'ndeki 58 neferden 8'inin kalede kalması, 50'sinin sefere katılması istenilmiştir¹⁹. 18. asrın sonlarında Tokat'a gelen P. Gugios İnciciyan²⁰, kalenin harabeye yüz tutmuş vaziyette olduğunu ve surlarının bir kısmının yıkık halde bulunduğunu bildirmektedir²¹.

1828'de Osmanlı kalelerindeki askerlerden bir kısmının Asakir-i Mansure Ordusu'na süvari olarak alınmaya başlanması üzerine, Tokat Kalesi'nde 6 asker (dizdar, bevvap, zindancı, topçu, surnazen ve tablzen) bırakılarak gerisinin sevki emredilmiştir²². 1835 tarihli bir kayda göre, Tokat Kalesi'nde bulunan 9 hurda top, 2 hurda havan topu, 18 parça mayalık top hurdaları, 2 köhne süngü ve bir miktar köhne zırh hurdaları yazılarak defteri merkeze gönderilmiştir²³. 1837 tarihli bir başka buyurulduya göre ise, kalede bulunan demir top, eski top araba ve dingillerin çürümekten korunması için kırdırılıp uygun bir yerde saklanması bildirilmiş, yekûnu 66 okka tutan hurdalar, Ali Paşa Camii'nde odalara konulmuş, kalede bayram ve donanmalarda kullanılmak üzere birer endaze boyunda üç kırık top bırakılmıştır²⁴.

1840 sonrası arşiv kaynaklarında ve seyahatnamelerde kalenin askerî fonksiyonu ile alakalı herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Fransız Seyyah Charles

18 “Kal’ası bir püšte-i bülend üzere şekli-i (...) bir şeddadî ve seng-i tıraş ile mebni bir kal’a-ı kavîdir, ammâ ol kadar büyük değildir. Dâiren-medâr cirmi, bin altmış adımdır. Cânib [u] etrafında ve cânibinde burc [u] barularıyla ârâste ve musanna’, dendân-ı bedenler ile pirâste etrafında aslâ hendeki yok bî-bâk u bî-pervâ bir sûr-ı bâlâdır kim kehkeşân âsâ âsumâna ser çekmiştir. Ve cânib-i erba’ası derk-i esfelden nişân verdiğiinden aslâ handak olacak yeri yoktur. Cümle etrafı şâhin ve kartal ve zağnoş âşiyânlı gûna-gûn, elvân renk kayalardır. Cântib-i garba nâzır bir kapısı var. Derûn-ı hisarâda dizdâr hânesi ve kethüdâ ve imam ve mü’ezzin ve kal’a mehterleri hânesi var ve cebehâne hücreleri ve gülâl anbarları ve su sarnıçları ve Ceylân yolu nâm su yolları vardır {Kâmil üç yüz altmış iki ayak kesme kaya taş nerdübân ile nehr-i (...) inilir ve garb tarafında Ayar kayası bu kal’aya sehel havaledir}. Ve Yıldırım Han Camii’i var. Gayrı hân ve hammâm ve çarşu-yı bâzârdan bir âşâr yoktur, zirâ evc-i âsumâna kad-keşân olmuş bir kal’a-i bâlâ olmağîle değme âdem bir saatte uruc edemediğinden şeb u rûz kapusu mesdüddür. Dide-bânlar dâimâ nıgehânlık edip pür-silâh bevvâbları vardır, zirâ aşağı şehir ahâlisinin cemî’i zi-kıymet metâ’ları kal’a da mahfûzdur...” bk. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 5, s. 32-33.

19 Adnan Gürbüz, “16-17. Yüzyıllarda Tokat Kalesi”, s. 147.

20 Seyyah hakkında özet bilgi için bk. https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%9Eugas_%C4%B0nciciyan.

21 Hrant D. Andreasyan, *Polonyalı Şimeon’un Seyahatnamesi 1608-1619*, İstanbul 1964, s. 176.

22 Halis Turgut Asarkaya (Cinlioğlu), *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat 2019, s. 237.

23 Halis Turgut Asarkaya (Cinlioğlu), *a.g.e.*, s. 252.

24 Halis Turgut Asarkaya (Cinlioğlu), *a.g.e.*, s. 255.

Texier²⁵ de 1843 yılında Tokat Kalesi'nin tamamen terk edilmiş olduğu söylemektedir²⁶.

2. Kale Camii ve Vakıfları

2.1. Kale Camii

Osmanlı döneminde Tokat Kalesi içinde yer alan mescidin²⁷ kim tarafından hangi tarihte yapıldığı konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Mescit ile ilgili ilk kayıt, 1574 tarihli Rum Eyaleti Evkaf Defteri'nde yer almaktadır. Bu kayıta ayrıntılı bir şekilde mescidin vakıf akarları listelenmiştir²⁸. 1655 yılına ait bir maliye ahkâm kaydında, Kale Mescidi'nin bir minber ilavesiyle camiye çevrildiği ifade edilmiştir²⁹.

1656'da Tokat'a gelen Evliya Çelebi, kalede imam ve müezzini bulunan Yıldırım Bayezid Han Camii olduğunu söylemektedir³⁰. A. Gabriel ise, kalede bulunan imam ve müezzinin Danişmendli hükümdarı Melik Gazi'nin inşa ettirdiği ve Yıldırım Bayezid tarafından onarılan camide görev yaptıklarını ifade etmektedir³¹. Danişmendliler zamanında kalede 500 civarında asker bulduğu dikkate alırsa, bunlar için bir mescidin yapılmış olması gayet tabiidir. Bu Kale Mescidi Osmanlılara intikal ettiğinde Yıldırım Bayezid'in onu tamir ettirerek tekrar ibate açmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Caminin mimarî yapısı hakkında kaynak eksikliğinden ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. 1855 yılında Tokat'ta bulunan eğitimci misyoner Henry John Van Lennep'in³² kale kapısı çiziminde kapı girişinden görülebilen tek kubbeli bir cami de yer almaktadır (Çizim 1). Bu bilgiden hareketle, 1850'li yıllarda Kale Camii'nin ayakta olduğu, daha sonraki yıllarda yıkıldığı söylenebilir.

25 Seyyah hakkında özet bilgi için bk. https://tr.wikipedia.org/wiki/Charles_Texier.

26 Charles Texier, *Asia Mineur; Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnèse d'Asie*. Paris 1862/*Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suat, Transkrip: Kazım Yaşar Koprıman, Sadeleştiren: Musa Yıldız, Ankara 2002, III, 166.

27 Vakit namazların yanında "Cuma" ve "bayram" namazlarının da kılındığı ve hatibin hutbe okuması için minberi olan büyük yapılara cami denilmektedir. Minberi bulunmayan yani Cuma namazı kılınmayan mabetlere mescid denilmektedir. Bk. Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, "Cami: Dini ve Sosyokültürel Tarihi", *DİA*, VII 46-56.

28 TK. KKA. TD 583, vr. 29a.

29 BOA, MAD, nr. 9841, s. 147/2.

30 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 5, s. 33.

31 Albert Gabriel, *Monuments Turcs D'Anatolie*, s. 86.

32 Henry John Van Lennep'in biyografisi için bk. https://tr.wikipedia.org/wiki/Henry_John_van_Lennep.

Çizim 1: Henry John Van Lennep'in Tokat Kale Kapısı ve Kale Camii çizimi¹

¹ Amherst College Digital Collections (<https://acdc.amherst.edu/browse/shelfLocator/Box+1+Folder+17>). Bu koleksiyonundan beni haberdar eden Tokat Şehir Müzesi küratörü ve yerel tarihçi Hasan Erdem Bey'e teşekkür ederim.

2.2. Kale Camii Vakıfları

Kale Mescidi/Camii için Osmanlı döneminde bir akar vakfı, üç para vakfı ve iki adet de şamdan vakfı tesis edilmiştir.

2.2.1. Akar ve Para Vakıfları

Mescidin vakıfları ilk olarak “*Mescid-i Kal’a-yı Tokat*” başlığı altında 1574 tarihli Rum Eyaleti Evkaf Defteri’nde verilmiştir. Buna göre, mescidin vakıf akarları aşağıda Tablo 1’de listelenmiştir.

Tablo 1: Kale Mescidi Vakfı’nın 1574 yılı gelir ve giderleri³³

Gelirler	Akçe
Bahçe (Cağagölü mevkiinde, dizdar Ali türbesi türbedarlığı, hisar imamına şart olunmuş)	
Bahçe (Cağagölü mevkiinde, Yayakayası köprüsü yakınında Kızılbahçe adıyla bilinirmiş)	
Bahçe (Cağagölü mevkiinde)	
Kuşakçı Hüseyin’in vakfettiği 600 akçenin murabahası; yarısı müezzine, diğer yarısı mescidin aydınlatmasına (çerağ yağına)	60
Hacı ve Kadı’nın vakfettiği 1000 akçenin murabahası, imama şart edilmiş ki çocuklara Kur’an talim edeler, dizdarlar müteveli olalar.	100
1 kıt’a zemin, Kadı Ömer üzerinde, senelik maktu icarı; hisarın çâhkânına vakıftır.	0
3 kıt’a bahçe (Cağagölü mevkiinde, hisar kapısında konulan küplere su için harç olunmuş)	40
3 adet dükkan (penbeduzan=pamukçular çarşısında, hisar çeşmesinin çâhkânına şart olunmuş)	420
Rüstem Çelebi’nin vakfettiği 480 akçenin murabahası, hisar kapısındaki küpler masarifine şart	48
Toplam	668
Giderler/Yıllar	
İmam ücreti	
Müezzin ücreti	
Çâhkân (kuyucu) ücreti	
Su küpü masrafı	
Toplam	

33 TK. KKA. TD 583, s. 29a.

Tablo 1'deki verilere bakıldığında, Kale Mescidi vakfının gelirlerinin Cağagölü civarında 4 adet bahçe, 1 parça arazi ve 3 adet dükkânın yıllık icarı ile 3 adet para vakfının murabahasından oluştuğu görülmektedir. Para vakıflarından kredi alanlara % 10 riba (yasal faiz) uygulanmıştır. Bu vakıfların bir kısmı cami görevlilerine, kısmı ise kale kapısındaki su küpleri ve bunlara bakan sucuya şart koşulmuştur. Görevli olarak da imam, müezzin ve çâhkândan (sucu) oluşan 3 adet görevlisi bulunmaktadır. Hacı ve Kadı'nın para vakfının tevliyeti (idaresi) ise kale dizdarına verilmiştir. Ancak bu görevlilerin gündelikleri ya da senelik ücretleri adı geçen evkaf defterinde yazılmamıştır.

1574 tarihli Rum Eyaleti Evkaf Defteri'nde yer alan Kale Mescidi vakıf kayıtları Evahir-i Zilkade 1140/29 Haziran-8 Temmuz 1728 tarihinde tekrar kayıt altına alınmıştır³⁴. Her iki defterdeki kayıtlar incelendiğinde hiçbir farklılık olmadığı tespit edilmiştir.

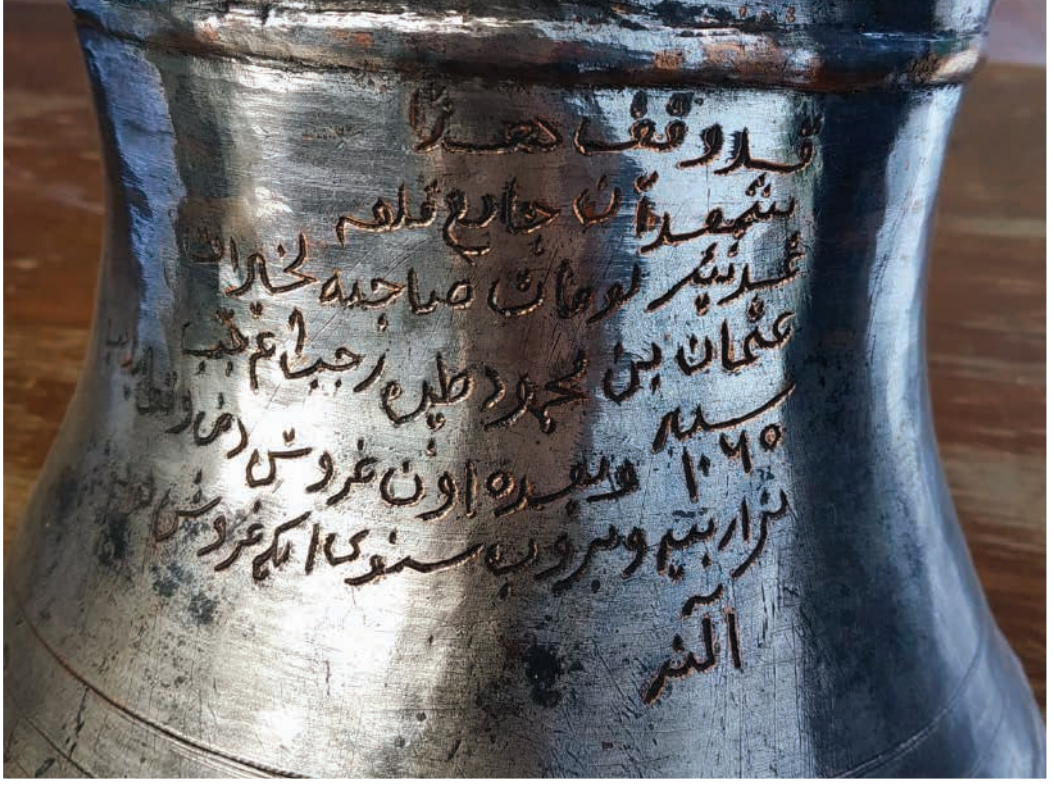
1655 yılında Kale Mescidi'nin önce bir minber ilavesiyle camiye dönüştürüldüğü, ardından camide hatiplik görevinin ihdas edildiği tespit edilmiştir. Bir maliye ahkâm kaydına göre, Rum Hazinesi Defterdarı Ali'nin arzı ile Tokat Kalesi'nde bulunan mescitte Divan-ı Hümayun kâtiplerinden Kethüdazâde Mustafa kendi malı ile minber yaptırmak için izin talep etmiştir. İzin verildikten sonra Kazabad Mukata'ası'na tabi Bozatalanı köyü niyabet maktu'undan ifraz ve hatibine vazife tayin olunması uygun görülmüştür. Caminin hitabet ciheti sulehadan Mevlana Ehlullah için arz edilmesi üzerine kendisine 1 Recep 1065/7 Mayıs 1655 tarihinde berat verilmiştir. Ayrıca Hatib Ehlullah'ın Bozatalanı köyü niyabetinden ayrılan gelirine müdahale edilmemesi için maliye beratı yazılması talebi üzerine 2 Ramazan 1065/6 Temmuz 1655 tarihinde tezkere yazılmıştır³⁵.

18. yüzyıla ait Hurufat Defterlerinde Kale Camii'nde vazife alanlarla alakalı birçok atama kayıtları yer almaktadır. Bu kayıtlara göre, camiide cüzhân, devirhân, ferraş (temizlikçi), imam, hatip, müezzin, müteveli, nâzır ve suyolcu (çahken) adını taşıyan görevliler vazife almışlardır. Örneğin, Rebiülevvel 1224/Nisan 1809 tarihli atama kaydına göre, Kale Camii'nde cüzhânlık yapan Seyyid İbrahim'in vefatıyla Dizdar Seyyid Halil'in arzı üzerine bir akçe gündelikle merhumun oğulları Seyyid Hasan ve Seyyid Sunullah müşterek olarak cüzhân tayin edilmiştir³⁶. 6 Safer 1171/20 Ekim 1757 tarih-

34 BOA. EV. HMH.d. nr. 3117.

35 BOA. MAD, nr. 9841, s. 147/2.

36 VGMA. HD. nr. 541, s. 134.

Görsel 1:
60.00543
Envanter
Numaralı
Şamdan

li beratla Devirhân Seyyid Sunullah'ın beş senedir vazifeyi terk etmesi üzerine Dizdar Mehmed'in arzıyla Seyyid Mehmed Halife'ye devirhânlık verilmiştir³⁷. Rebiülahir 1108/Ekim 1696 tarihli diğer bir atama beratıyla ilk kez Muhammed isimli şahsa yarım akçe gündelikle ferraşlık vazifesi takdir olunmuştur³⁸. Zilkade 1143/Mayıs 1731 tarihli bir başka beratla Hacı İbrahim'in feragatinden Mustafa Halife'ye daha önce tayin edilen ücretle verilen hatiplik vazifesi yenilenmiştir³⁹. Zilkade 1110/Mayıs 1699 tarihli bir başka atama beratıyla günlük bir akçe ile müezzin olan Musa'nın vefatıyla vazifesi Naib Salih Efendi'nin arzı üzerine oğlu Osman'a aktarılmıştır⁴⁰.

Kale Camii için tesis edilen vakıflarının her birinin tevliyet vazifesi için ayrı mütevelliler tayin edilmiştir. Örneğin, Kale Camii akar vakfının Cemaziyelevvel 1172/

37 VGMA. HD. nr. 1092, s. 2.

38 VGMA. HD. nr. 1140, s. 225.

39 VGMA. HD. nr. 1094, s. 12.

40 VGMA. HD. nr. 1140, s. 233.

Aralık 1758'den beri mütevellîğini yürüten İmam Mustafa'nın tevliyet görevi Zilkade 1188/Ocak 1775 tarihli beratla yenilenmiştir⁴¹. Evahir-i Şevval 1227/1-10 Haziran 1793 tarihli bir hükümde, günlük bir akçe ile akar vakfı mütevellisi olan Mustafa Halife'nin vazifesine dizdar tarafından müdahale edildiği belirtilerek bu müdahalenin kaldırılması talep edilmiştir⁴². Kale Camii nukûd vakıflarından birisinin mütevellîğini yürüten Muhammed'in tevliyet görevinin sona ermesi üzerine aynı göreve Rebiülahir 1104/Aralık 1692 tarihli beratla tekrar getirilmiştir⁴³. Bir süredir Kale çeşmesi vakfının mütevellisi olan Mehmed'in feragatiyle görevi Zilkade 1141/Mayıs 1729 tarihli beratla günlük bir akçe ile Mahmud Efendi'ye verilmiştir⁴⁴.

Kale Camii vakfının nezaret vazifesi ile ilgili sadece bir atama kaydına rastlanmıştır. Rebiülahir 1104/Aralık 1692 tarihli atama beratına göre, bir süredir nâzır olarak görev yapan Mehmed Efendi'nin görev süresi dolduğundan yeniden tayin edilmiştir⁴⁵. Kale Camii'nde görev yapan son görevli su yolculuk (çâhkenlik) için de sadece bir atama kaydı tespit edilmiştir. Zilkade 1113/Mart 1702 tarihli atama beratına göre, bir akçe gündelikle su yolculuğu yapan Osman'ın beratını zayi etmesi nedeniyle görev belgesi yenilenmiştir⁴⁶.

19. asrın ilk yarısına ait Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 17 Şaban 1237/9 Mayıs 1822 tarihli bir cihet kaydından Dizdar Hüseyin'in Tokat Kalesi Camii için bir para vakfı olduğu anlaşılmaktadır⁴⁷. 53 numaralı Tokat Şer'îye Sicilinde ise Kale Camii vakfının 1837-1838 yılları arası üç senelik muhasebe dökümü yer almaktadır (Tablo 2). Tablo 2'de yer alan verilere göre, cami vakfının gelirleri bağ, bahçe ve sair arazinin maktu icarından oluşmaktadır. Vakfın 1574 yılı muhasebesinde bulunan para vakıfları, 1837-1838 dönemi muhasebesinde yazılmamıştır. Mevcut gelirleri ise muhasebe harcı ile şem'-i asel (bal mumu) giderine sarf edilmiştir. Vakıf görevlilerinin ücretleri masraflar arasında yer almamaktadır. Bu durum, vakfın gelirleri içinde olan ve görevlilere şart koşulan bazı kalemlerin muhasebe dışında bırakılmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, Kale Camii vakfının 1574 yılı muhasebesinde, Kuşakçı Hüseyin'in vakfettiği

41 VGMA. HD. nr. 1158, s. 130.

42 BOA, Sivas Ahkam Defteri (SAD), nr. 18, s. 299/2.

43 VGMA. HD. nr. 1121, s. 40.

44 VGMA. HD. nr. 1144, s. 228.

45 VGMA. HD. nr. 1121, s. 40.

46 VGMA. HD. nr. 1121, s. 34.

47 VGMA. Mf. nr. 481, s. 430/266.

600 akçenin murabahasının yarısı müezzine tahsis edilmişti. Vakfın 1837-1838 dönemi muhasebesinde bu akar kalemi yer almamıştır.

Tablo 2: Kale Camii Vakfının 1836-1838 yılları arası gelir ve giderleri⁴⁸

Gelirler/Yıllar	1836, 1837, 1838
	Guruş
Bağ, bahçe ve sair arazinin maktu icarı (Kumluk mevkisinde)	60
Toplam	60
Giderler/Yıllar	1836, 1837, 1838
	Guruş
Muhasebe harcı	15
Şem'-i asel gideri	45
Toplam	60

19. asrın ilk yarısında Tokat Kalesi Camii vakfında vazife alanlarla alakalı hem Tokat Şer'iyeye Sicilleri'nde hem de Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde az sayıda atama kaydına rastlanmaktadır. Örneğin, 23 numaralı sicilde kayıtlı 14 Muharrem 1234/13 Kasım 1818 tarihli berata göre, Tokat Kalesi imamlığını 2.000 akçe ile gedik tımar olarak tasarruf eden Hüseyin v. Mustafa'nın hizmetini aksatması sebebiyle yerine Dizdar Seyyid Mehmed'in arzıyla Seyyid Ömer atanmıştır⁴⁹. Ancak bir süre sonra, eski imam Hüseyin v. Mustafa'nın dizdarın garezine mebni görevden alındığı anlaşıldığından Seyyid Ömer imamlıktan alınarak 16 Şevval 1238/26 Haziran 1823 tarihli beratla Hüseyin Efendi yeniden imamlığa getirilmiştir⁵⁰.

Kale Camii ile alakalı tespit edilen en son tarihli atama kaydı, 16 Recep 1262/10 Temmuz 1846 tarihli hitabet cihet kaydıdır⁵¹. Bu tarihten sonra, Kale Camii akar ve para vakıfları hakkında arşivlerimizde herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar olan süreçte Tokat Kalesi'nin gerek mühimmat gerekse mühimmatın çeşitliliği bakımından bir gerileme yaşadığı bilinmektedir⁵². Bu durum, kalenin fonksiyonun giderek ortadan kalkmasına, Kale Camii'nin harap olmasına ve vakıf akarının Evkaf Nezareti'ne aktarılmasına yol açmış olmalıdır.

48 TŞS 53, s. 141/3.

49 TŞS 23, s. 75/1.

50 TŞS 28, s. 85/1.

51 VGMA. Mf. nr. 420, s. 284/781.

52 Adnan Gürbüz, "16-17. Yüzyıllarda Tokat Kalesi", s. 148.

Görsel 2:
60.00543
Envanter
Numaralı
Şamdan'ın
Vakfiye Kaydı

2.2.2. Şamdan Vakıfları

2006 yılında kurulan Tokat Mevlevi Kültürü ve Vakıf Eserleri Müzesi'nde⁵³ Kale Camii'ne vakfedilen iki şamdan tespit edilmiştir⁵⁴. İlk şamdanın envanter numarası 60.00739'dur.

Şamdanın üzerinde “*Kad vakafe hâze's-şem'dân Câmî'-yi Kal'a bi-medîne-i Tokat sâhibü'l-hayrât Osman bin Mahmud Tayyar Recebü'l-mürecceb sene 1065 [Mayıs 1655] ve ba'dehu on kuruş dahi vakıf idüb murabahaya verüb senevî iki kuruş mum alınâ*” şeklinde bir vakfiye kaydı bulunmaktadır (Görsel 1). Vakfiye kaydına göre, şamdan Mahmut Tayyar oğlu Osman tarafından Recep 1065/Mayıs 1655 tarihinde vakfedilmiştir. Ayrıca bu vakfiye kaydında daha sonra Kale Camii için vakfedilen 10 kuruşun işletme gelirinden yılda 2 kuruşluk mum alınması şartı

⁵³ https://www.tutap.com.tr/detay_tanimim/mevlevihane-vakif-muzesi/772 (Erişim Tarihi: 30.10.2022).

⁵⁴ Bu şamdanlar hakkında beni bilgilendiren eski Tokat Mevlevi Kültürü ve Vakıf Eserleri Müzesi Müdürü ve halen Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Kütüphanesi Daire Başkanı Ekrem Anaç Bey'e, şamdanları incelememe müsaade eden Tokat Vakıflar Bölge Müdürü Yılmaz Kılınç Bey'e ve Tokat Mevlevi Kültürü ve Vakıf Eserleri Müzesi yetkilisi Filiz Hanım'a yardımları için çok teşekkür ederim.

Tokat Kalesi
(Hasan Erdem
Arşivi)

yer almaktadır. Bu bilgidan para vakıflarında kredi olarak alınan paralara %20 riba (yasal faiz) uygulandığı anlaşılmaktadır.

İkinci şamdanın envanter numarası 60.00543'tür. Şamdanın üzerinde "*Kad va-kafe haze-ş-şam'dan Kal'alı İbrahim Çelebi yani Küçük Kubad li-câmi-i Kal'a-yı Tokat tababbelallahu Te'âlâ nısf rıtıl şem'a beher sene erba'a ve erba'ın ve mi'e ve elf fi Cemâziyelâhir [21-29 Aralık 1731]*" şeklinde bir vakfiye kaydı bulunmaktadır (Görsel 2). Bu vakfiye kaydına göre, şamdan yarım rıtıl⁵⁵ mumla birlikte Kal'alı İbrahim (Küçük Kubat) tarafından Cemaziyelahir 1144/21-29 Aralık 1731 tarihinde vakfedilmiştir. Ancak vakfiyede yarım rıtıl mumun nereden ve nasıl karşılanacağı belirtilmemiştir.

Bu şamdan vakıfları hakkında sonraki devir kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

55 Rıtıl, yaklaşık olarak bir okkannın üçte birine tekabül eden sıvı ölçüsü, litre demektir. Bk. Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, Dersa'adet 1317, s. 666.

3. Sonuç ve Değerlendirme

Kale, burç (kule), sur, hendek ve sair pek çok yapıyı içeren bir yapı topluluğudur. Geçmişten günümüze kadar gelen Anadolu'daki pek çok kale yapıları içinde ibadethane olarak kullanılan cami ve mescitler de yer almaktadır. Anadolu'nun kadim şehirlerinden birisi olan Tokat'ta da bir kale inşa edilmiş, içerisinde bazı yapılara ilaveten bir mescit de yer almıştır. Tokat kalesi hakkında bazı incelemeler kaleme alınmasına rağmen mescide dair müstakil bir çalışma yapılmamıştır.

Tokat Kalesi'nin ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Mevcut çalışmalara göre, antik çağlardan kalma ya da MS 4 veya MS 6. asırda Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu zamanında kesme ve moloz taşlardan inşa edilmiştir.

Danışmendliler devrinde 1073'te Türk idaresine girdikten sonra Tokat Kalesi bazı ilaveler ve onarımlarla askeri garnizon olarak kullanılmaya başlanmıştır. Selçuklular ve beylikler zamanında kale askerî garnizon olarak kullanılmaya devam edilmiştir.

1398'de Tokat'ın Osmanlı idaresine girmesiyle, kaleye gereken önem verilmiş ve içine tımar tasarruf eden muhafızlar yerleştirilmiştir. Kale, 19. asrın ortalarına kadar, askerî amaçlı kullanılmıştır.

Osmanlı döneminde Tokat Kalesi içinde yer alan mescidin kim tarafından hangi tarihte yapıldığı konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Mescit ile ilgili ilk kayıt, 1574 tarihli Rum Eyaleti Evkaf Defteri'nde verilmiştir. Bu kayıta ayrıntılı bir şekilde mescidin vakıf akarları yazılmıştır. 1655 yılına ait bir maliye ahkâm kaydında, Kale Mescidi'nin bir minber ilavesiyle camiye çevrildiği ifade edilmiştir.

1656'da Tokat'a gelen Evliya Çelebi, kalede imam ve müezzini bulunan Yıldırım Bayezid Han Camii olduğunu söylemektedir. Albert Gabriel ise, kalede bulunan imam ve müezzinin Danişmendli hükümdarı Melik Gazi'nin inşa ettirdiği ve Yıldırım Bayezid tarafından onarılan camide görev yaptıklarını ifade etmektedir⁵⁶. Danişmendliler zamanında kalede 500 civarında askerin bulunduğu dikkate alınrsa, bunlar için bir mescid yapılmış olması gayet tabiidir. Bu Kale Mescidi Osmanlılara intikal ettiğinde Yıldırım Bayezid'in onu tamir ettirerek tekrar ibate açmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Kale Camii'nin mimarî yapısı hakkında da mevcut kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. 1855 yılında Tokat'ta bulunan eğitimci misyoner Henry John Van Lennep'in kale kapısı çiziminde kapı girişinden görülebilen tek kubbeli bir cami de yer almaktadır. Bu bilgiden hareketle, 1850'li yıllarda Kale Camii'nin ayakta olduğu, daha sonraki yıllarda yıkıldığı söylenebilir.

Osmanlı döneminde Tokat şehir merkezinde bulunan 17 camiden birisi olan Kale Mescidi/Camii için bir akar vakfı, üç para vakfı ve iki adet de şamdan vakfı tesis edilmiştir. 1574 tarihli Rum Eyaleti Evkaf Defteri'nde, Kale Mescidi Evkafı'nın gelirlerinin Cağagölü civarında 4 adet bahçe, 1 parça arazi ve 3 adet dükânın yıllık icarı ile 3 adet para vakfının faiz gelirinden oluştuğu görülmektedir. Bu vakıfların bir kısmı cami görevlilerine, kısmı ise kale kapısındaki su küpleri ve bunlara bakan sucuya şart koşulmuştur. 1574'te müteveli, imam, müezzin ve çâhkân (kuyucu)dan oluşan 4 adet görevlisi bulunmaktadır. Mescidin 1655'te camiye çevrilmesiyle hatiplik vazifesi ihdas edilmiştir.

⁵⁶ Albert Gabriel, *Monuments Turcs D'Anatolie*, s. 86.

18. yüzyıla ait Hurufat Defterlerinde kayıtlı atama beratlarına göre, Kale Camii'nde cüzhân, devirhân, ferraş (temizlikçi), imam, hatip, müezzin, müteveli, nâzır ve suyolcu (çahken) adını taşıyan görevliler vazife almışlardır. Bu görevliler içinde, Kale Camii için tesis edilen vakıflarının her birinin tevliyet vazifesi için ayrı müteveli tayin edildiğinden, mütevellilerin daha fazla olduğu görülmektedir.

Kale Cami akar vakıfları ile alakalı son muhasebe kaydı 1836-1838 yıllarına ait muhasebe defteridir. Bu defterde sadece akar kayıtları yer aldığından bu yıllarda para vakıflarının durumu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Tokat Mevlevi Kültürü ve Vakıf Eserleri Müzesi'nde Kale Camii'ne vakfedilen iki şamdan tespit edilmiştir. Bu şamdanların Kale Camii'nin ibadete açık olduğu devirlerde aydınlatma amacıyla kullanıldığı, caminin kapatılmasıyla muhafaza altına alındığı, nihayet 2006 yılında kurulan Tokat Mevlevi Kültürü ve Vakıf Eserleri Müzesi'ne nakledildiği anlaşılmaktadır.

Son olarak, muhtemelen kale erlerinin Asakir-i Mansure Ordusu'na ilhakıyla kalenin askeri fonksiyonunun azaltılması, bir süre sonra da kalenin tamamen işlevsiz bırakılmasıyla burada bulunan cami de kullanılmaz hale gelmiştir. Muhtemelen caminin akarları ise Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne aktarılmıştır. Günümüzde camiden herhangi bir kalıntı mevcut değildir.